

Time, I. A. (1889). *Ocherk sovremennogo sostojanija gornozavodskogo dela v Doneckom bassejne* [Essay on the current state of mining in the Donetsk basin]. Sankt-Peterburg [in Russian].

УДК 929:[016:63](477.62)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.3

ВЕЛИКІ АГРАРІЇ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ПРОМИСЛОВОЇ ДОБИ

Надія Темірова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

temirova600@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

Researcher ID: ACD-9631-2022

Nadiia Temirova

Vasyl Stus' Donetsk National University

temirova600@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: ACD-9631-2022

Завдання дослідження полягає у визначенні впливів індустріального розвитку на великих аграріїв Донеччини на зламі 19–20 ст. Для його реалізації залучено статистичні матеріали, описи маєтків, документи Дворянського поземельного банку, джерела особового походження. Методологія та наукові підходи репрезентовані концепцією модернізації, що дає змогу простежити перехід від аграрного суспільства до індустріального у великому землеволодінні Донеччини на зламі 19–20 ст. Дослідженню прислужилися історико-типологічний та історико-порівняльний методи.

Основні результати здійсненого у межах статті дослідження показують, що остання третина 19 ст. для Донеччини позначилась динамічним промисловим розвитком, проте домінуючі позиції в регіоні ще належали аграрному сектору, а в ньому вагому роль відігравало велике землеволодіння. У межах Донеччини воно обіймало приблизно 1 млн дес. Переважна його частина належала дворянам. До 1917 р. площа великого приватновласницького землеволодіння помітно скоротилася внаслідок масового продажу землі дворянами на користь передусім селян. На Донеччині вагомим фактором виступив швидкий розвиток індустрії. Життєздатність у час капіталістичних перетворень демонстрували маєтки Мандриків, Бантишів. Простежено соціально-економічну еволюцію значних аграріїв у напрямі промислового підприємництва на прикладі діяльності Карпових, Іловайських. Приклади «наступу» індустріалізації демонструють економії Мандриків, Лівенів, які мусили поступатися своїми землями на користь промислових об'єктів. У сукупності простежено соціальну еволюцію великих аграріїв Донеччини як складника модернізаційних перетворень.

Цінність наведених спостережень полягає у можливості постановки модернізаційних процесів на Донеччині у загальноєвропейський контекст, що сприятиме деколонізації історичної свідомості. Перспективи вивчення проблеми передбачають опра-

цювання джерел з архівних сховищ Польщі, Бельгії, Франції, Німеччини, Великої Британії тощо. Продуктивним може стати порівняльний аналіз трансформацій великого землеволодіння у Донецькому регіоні та країнах Європи.

Ключові слова: велике землеволодіння, Донецький регіон, мобілізація землі, дворяни, промислове підприємництво.

The purpose of article research is to determine the impact of industrial development on large farmers in Donetsk region at the turn of 19th and 20th centuries. To achieve this purpose, the article uses statistical materials, descriptions of estates, documents of the Noble Land Bank, and sources of personal origin.

The methodology and scientific approaches are represented by the concept of modernisation, which allows tracing transition from agrarian to industrial society in the large landed estates of Donetsk region at the turn of 19th and 20th centuries. The research was conducted using historical and typological and historical and comparative methods.

The main outcomes of research carried out in the article show that the last third of the 19th century was marked by dynamic industrial development in Donetsk region, but the dominant position in the region still belonged to the agricultural sector, and large landed estates played a significant role in it. Within Donetsk region, it covered about 1 million hectares, most of which belonged to the nobility. By 1917, the area of large private landownership had significantly decreased as a result of massive sale of land plots by the nobility in favour of peasants. In Donetsk region, the rapid development of industry was an important factor. The Mandryk and Bantyshiv estates demonstrated their viability during the capitalist transformation. The author traces the social and economic evolution of significant agrarians in industrial entrepreneurship on example of Karpykh and Ilovaysk families. Examples of industrialisation «invasion» are demonstrated by savings of Mandryk and Liven families, who had to give up their land in favour of industrial facilities. As a whole, the article traces social evolution of large farmers in Donetsk region as a part of modernisation transformations.

The value of these observations lies in the possibility of modernisation processes in Donetsk region determination in a general European context, which will contribute to historical consciousness decolonisation. Prospects for studying the problem include sources review from archival repositories of Poland, Belgium, France, Germany, Great Britain, etc. A comparative analysis of the large landed estates transformations in Donetsk region and European countries could be efficient.

Keywords: large land ownership, Donetsk region, land mobilization, nobles, industrial entrepreneurship.

Остання третина 19 ст. для Донеччини позначилась динамічним промисловим розвитком, спричиненим скасуванням кріпацтва та, як наслідок, формуванням ринку найманої робочої сили, що дало змогу використовувати у промислових масштабах наявні корисні копалини та вигоди географічного положення. У 1860–1870-х рр. край охопила «вугільна лихоманка», надалі відбувалося швидке будівництво металургійних заводів, яких до початку 20 ст. налічувалось п'ять.

Паралельно з гірництвом і металургією в регіоні розвивалися інші галузі промисловості: металообробка, машинобудування, соляна, содова. Для потреб виробництва розгорнулося прокладання залізниць, першою з яких стала Курсько-Харківсько-Азовська. Індустріальне будівництво потягло за собою збільшення чисельності населення у регіоні, зрушення в усіх ділянках життя. Водночас не слід забувати, що панівні позиції в регіоні ще належали аграрному сектору, а в ньому вагому роль відіграло велике землеволодіння, яке не могло не реагувати на виклики індустріалізації.

Переважна більшість досліджень історії Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. зосереджені на проблемах саме промислової модернізації. Радянські науковці мали на меті віднайти витoki робітничого класу, який згодом позиціонувався «гегемоном» «пролетарської революції», сьогоденні дослідники відстежують початки вже сучасної великої індустрії регіону. Аграрний же складник цього періоду опився в тіні промислової тематики. Зазвичай він розглядається у ширшому контексті соціально-економічного поступу регіону¹. Чимало авторів пишуть про Донеччину цього періоду, повністю ігноруючи її процеси в аграрному секторі, вдаючись певною мірою до осучаснення минувшини. Водночас наявні кілька статейних розвідок, присвячених персоналіям землевласників Донецького регіону. Так, Д. Заярна простежила еволюцію козацько-дворянського роду Іловайських², Н. Темірова дослідила історію Бантишів на Донеччині, так само зосередившись на переорієнтаціях цих землевласників на пореформені ринкові умови³. Штрихи до капіталістичної еволюції великих землеволодінь у межах Донеччини у контексті Катеринославської губернії подав І. Кочергін⁴. На тлі доволі скромної уваги науковців до сюжету варто наголосити на суттєвих зрушеннях на межі 19–20 ст. у складі, економічній діяльності, світогляді великих землевласників під впливом модернізаційних процесів, внаслідок чого кардинально змінювалось їх соціальне обличчя. Відповідно мета цього статейного дослідження полягає у визначенні впливів індустріального розвитку на великих аграріїв Донеччини на зламі 19–20 ст.

¹ Михненко, А. М. (1998). *Новейшая история Донецкого бассейна*. Донецк: Сталкер; Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України НАН України; Молчанов, В. Б. (2015). *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

² Заярна, Д. (2010). Дворяни Іловайські: на шляху становлення підприємництва у пореформеному Донбасі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 906 (13), 109–113.

³ Темірова, Н. (2003). Поміщики Бантиші у Донбасі. *Нові сторінки історії. Донбасу*, 10, 106–113.

⁴ Кочергін, І. О. (2010). Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду. *Гуманітарний журнал*, 3–4, 16–29.

Під «великими аграріями» матимемо на увазі приватних власників земельних площ понад 50 дес., на яких було організовано господарську діяльність без безпосередньої фізичної участі власника. Ця дефініція синонімічна традиційним – «поміщик», «дідич», проте щодо кінця 19 – початку 20 ст., в умовах інтенсивного розмивання станових рамок землевласників доречніше наголошувати на характері економічної діяльності, що мала суспільне значення.

В основу дослідження покладено статистичні матеріали, описи маєтків, документи Дворянського поземельного банку, джерела особового походження. Серед статистики виокремлюються видання ЦСК та матеріали земських обстежень. Цінну інформацію містять збірки коротких описів окремих маєтків «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1897 та 1901 рр. і «Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1916 р.¹ Банківська документація надає деталізовану інформацію про економічні параметри конкретних землеволодінь. Рецепції сучасників щодо аграрних проблем відображено у спогадах. Сукупно залучені джерела дають змогу сформуванню уявлення про характер змін у становищі великих землевласників у межах сучасної Донеччини у визначений період.

На території регіону на початку 20 ст. нараховувалося 11,4 тис. великих аграріїв і членів їхніх родин, що становило 0,6 % загальної чисельності населення². Питома вага їх була нижчою, порівняно з рештою України, що зумовлено доволі пізнім формуванням великого землеволодіння в регіоні через особливості його заселення. Згідно з даними «Статистики землеволодіння 1905 року» велике приватновласницьке землеволодіння у межах Донеччини обіймало приблизно 1 млн дес. Його концентрація була нерівномірною: у Бахмутському повіті воно становило 71,6 % приватної землі, в Маріупольському – 34,4 %. Переважна його частина належала дворянам – 63,6 %³. До 1917 р. його площа помітно скоротилася: в Донецькому окрузі – на 63,2 %, в Бахмутському повіті – на 48 %, у Маріупольському – на 19,1 %⁴. Причина полягала в масовому продажі землі дворянами і придбанні значної її частини селянами за помітного сприяння Селянського банку. Мобілізація землі зумовлювалась соціально-економічною еволюцією аграріїв, виступами селян під час революційних 1905–1907 рр., реалізацією Столипінської аграрної реформи. Ці фактори є загальнодіючими для всіх

¹ *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1897). Санкт-Петербург; *Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1916), Вып. 1. Петроград.

² *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14. Санкт-Петербург, 16; *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 33. Санкт-Петербург, 18, 20; *Статистика землевладения 1905 года* (1907). Вып. 46. Санкт-Петербург, 12.

³ *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14, 16, 18.

⁴ *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14, 16, 18; *Статистика землевладения 1905 года* (1907), 12; *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям* (1923). Москва, т. V, вып. 2, 28–29, 32–33.

українських губерній. На Донеччині додавався ще один вагомий чинник – стрімкий індустріальний розвиток, передусім гірництво, яке давало швидші прибутки, порівняно з аграрною діяльністю. Відповідно вартість землі зростала, стимулюючи бажання частини власників продати її. Так, у Катеринославській губернії пересічна ціна 1 дес. становила 30–35 руб., а у Бахмутському і Слов'яносербському повітах, багатих на вугілля, сягала 80–100 руб.¹. Нові власники вугленосних ділянок, а також підприємлива частина «старих поміщиків» репрофілювали свою діяльність. Як наслідок, зменшувалась площа сільськогосподарських угідь на користь промислових об'єктів.

Незважаючи на скорочення, велике землеволодіння у межах Донеччини і на початку 20 ст. залишалось достатньо потужним. Серед найбільших – маєтки Д. Сонцева (6,2 тис.), нащадків Енгельгардта (5 тис.), М. Туткевича (4,9 тис.), В. Бантиша (4,8 тис.) у Бахмутському повіті; Л. Голубєва (5,2 тис.), О. Леведіс (5,1 тис.), М. Олексієнка (4,7 тис.) у Слов'яносербському та інші². Переважна більшість великих аграріїв доволі скептично ставились до самої ідеї великої промисловості, про що, наприклад, у споминах зазначає О. Фенін, виходець із поміщицької родини, який здобув технічну освіту (Харківське реальне училище, Петербурзький гірничий інститут) і далі працював інженером на шахтах Донеччини³. Він пригадує панівне переконання у можливості отримувати з-за кордону більшості промислових виробів на тлі сприйняття тогочасного промислового будівництва як шкідливого для державних інтересів⁴. На слушне зауваження І. Кочергіна, саме господарювання на землі вважалось визначною чеснотою дворянства⁵. Проте капіталістична трансформація була явищем об'єктивним і торувала шлях, незважаючи на ментальний опір потенційних її учасників. У такій ситуації великі землевласники опинялися перед непростим вибором – залишатися на традиційних позиціях, вивірених, хоча й не надто ефективних, чи прийняти виклик часу й, ризикнувши, отримати нову перспективу. Серед великих аграріїв Донеччини кінця 19 ст. були і ті, й інші, що демонструють історії окремих родів.

Засновником дворянського роду Мандрикіних був виходець із Запорізької Січі Андрій Мандрика. Його онук Данило наприкінці 18 ст. за службу отримав землю на правому березі р. Кальміус, де заснував село Авдотьїне (нині терито-

¹ Центральний історичний державний архів Росії, ф. 593, оп. 8, спр. 225, арк. 27.

² *Ведомость о землевладении Бахмутского уезда* (1915). Бахмут; *Учет земель и алфавитный список земельных владений Славяносербского уезда Екатеринославской губернии* (1906). Екатеринослав; *Вся Россия* (1899). Санкт-Петербург.

³ Фенін, А. І. (1938). *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага, 6.

⁴ Фенін, 81.

⁵ Кочергін, 17.

рія м. Донецька), назване на честь матері. Після скасування Гетьманщини та руйнування Запорізької Січі значна частина української козацької старшини була інкорпорована царським урядом до складу російської армії, з якою була пов'язана подальша доля Данила Мандрики. Його земельні володіння в 50-х рр. 19 ст. відійшли племінникам – Марії та Дар'ї¹. Зокрема, Дар'я Мандрикіна успадкувала землі із селом Авдотїне і хутором Привілля площею 4 990 дес. землі. Господарством керував управитель. Під економічним посівом перебувало лише 5 % землі, решта здавалася в оренду. 20 дес. землі Мандрикіної були зайняті шахтами, оренда яких давала 12–15 тис. руб. До того ж 250 руб. надходило за оренду корчми, прибуток приносили каменоломні. Водночас Дар'я Мандрикіна категорично заперечила прокладання через її володіння залізничної гілки у напрямку Маріуполя для вивезення вугілля з Вознесенського рудника П. Карпова. Дійшло до «високого» втручання: у липні 1889 р. Олександр III видав указ міністру шляхів сполучень про відчуження землі у поміщиці Мандрикіної, необхідної для прокладання залізниці, і виплату відповідної грошової компенсації за відокремлену земельну ділянку². У розпал цієї справи власниця пішла з життя, а залізнична гілка була прокладена, станція у межах її володінь отримала назву Мандрикіне.

Життєздатність у час капіталістичних перетворень виявляли землевласники Бантиші. Походження вони вели від родичів молдовського господаря Кантеміра, які після Прутського походу 1711 р. приїхали до Росії. Родовід розвивався за трьома лініями. Представники однієї з них були пов'язані з Донеччиною. На межі 19–20 ст. цю родину в регіоні репрезентували Олександр Федорович та його сини Василь, Антіох і Федір³.

Найбільший з маєтків – при с. Софійському Бахмутського повіту Катеринославської губернії – належав Олександрю Федоровичу. Його площа становила 4 784 дес., з яких 2,5 тис. дес. здавалося в оренду, решта оброблялася коштом власників. Застосовувались раціональні сівозміни: 2-, 3-, 7-, 9-пілля. Прибуток у 8,5 тис. руб. давало утримування 5 тис. овець іспанської породи. Тваринництво було представлене також кінним заводом чистокровних англійських скакунів, молочною худобою на 13 корів. Займалися бджільництвом (12 вуликів). 118 дес. незораної землі віддавалося під вигін прийомної худоби, що приносило щороку понад 700 руб. прибутку. Великий успіх мало лісорозведення на 108 дес. З технічних виробництв у маєтку були вітряк, що переробляв до 8 тис. пуд. зерна на рік, і цегляний завод, який щороку випускав до 400 тис. цеглин. Протягом 1909–

¹ РДВІА, ф. 395, оп. 47, спр. 780, арк. 15–22, зв.

² РДВІА, ф. 409. Т. 2, арк. 19, 184.

³ Лобанов-Ростовский, А. Б. (1895). *Русская родословная книга*. Санкт-Петербург, Т. I, 31–32; Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 14, оп. 11, спр. 2, арк. 217, зв.; 218, зв.; 219, зв.; 220; 220, зв.; 222.

1911 рр. зі складу Софійського селянам було відчужено сім ділянок загальною площею 1,6 тис. дес.¹.

Інший маєток Бантишів розташовувався на р. Сухий Торець при волосному селі Прелесному Ізюмського повіту та належав А. Бантишу. Займалися в маєтку землеробством, вівчарством, працював винокурний завод². Продукція останнього реалізувалася навколишнім селянам. Ще у 1841 р. цей маєток був віднесений до таких, що здобули найбільших успіхів в організації господарства³. Внаслідок реформи 1861 р. 337 колишніх кріпаків одержали по 1 дес. 800 кв. саж. землі, викуп за які становив 1,5 тис. руб. на рік. Селянському товариству Прелесного власник передав капітал у 700 руб. для «різноманітних допомог селянам» із 6 % річних. Позики видавалися на один рік в одні руки не більше як 50 руб. Позичкivecь повинен був представити правління двох поручителів – домогосподарів Прелеснянської громади, відомих надійністю⁴. Отже, представники цієї родини поступово поступалися землею місцевим селянам, на решті організовували доволі продуктивне багатогалузеве господарство, в якому поєднувалися землеробство, тваринництво та промислова діяльність місцевого значення.

Поряд із традиційними землевласниками у вугленосних районах Донеччини подальша еволюція землеволодіння була пов'язана з розробкою покладів вугілля. Доволі показовим є приклад господарювання Петра Карпова, прадід якого у 1787–1788 рр. отримав землі у Бахмутському повіті⁵. На зламі 19–20 ст. він володів Трудовим маєтком «Городок» і селом Нетайлівкою Красногорівської волості Бахмутського повіту загальною площею 4,5 тис. дес. Значний прибуток давав винокурний завод і склад. П. Карпов у своєму маєтку 1870 р. започаткував шахту в районі Трудовських і хутора Михайлівки. Справа виявилась доволі результативною, і за кілька років (1876) він орендував у селян Старомихайлівки 500 дес. землі за 0,5 коп. за 1 пуд вилученого вугілля для відкриття шахти. Оскільки вільних коштів бракувало, а банківська позика мала ризики, П. Карпов звернувся до підрядника І. Прохорова, який раніше працював на землях Рутченків і мав досвід організації вугледобування. За власний кошт той розбудував шахту з виплатою власнику по 4 коп. за пуд видобутого вугілля. Внаслідок цього підрядник організував вугледобування і отримував прибуток, а П. Карпову без додаткових витрат надходили 3,5 коп. з кожного пуду вугілля. Згодом на отримані

¹ *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1901). Санкт-Петербург, 362–363.

² ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 395, арк. 12, зв. – 13, 55, зв. – 56.

³ ДАХО, ф. 3, оп. 126, спр. 9, арк. 7.

⁴ РДІА, ф. 577, оп. 45, спр. 468, арк. 10–11.

⁵ Стёпкин, В. П. & Гергель, В. И. (2008). *Полная история Донецка: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Апекс, 36.

кошти було засновано Вознесенську копальню¹. За свої пошуки П. Карпов одержав у 1882 р. срібну медаль. Разом з іншими промисловцями збудував на Донбасі 8 великих шахт. Він був активним учасником з'їздів гірничопромисловців у 1888, 1890, 1891 рр.

Яскравий випадок соціально-економічної еволюції великих аграріїв пореформеного періоду – історія роду Іловайських. Іван Іловайський – осавул війська Донського, великий землевласник, підприємець. Разом з аграрним виробництвом організував підприємство з ремонту сільськогосподарського реманенту, згодом відкрив винокурний завод, а у 1859 р. в районі сучасного м. Макіївки на площі 3 632 дес. заклав чотири шахти – «Софія», «Сергій», «Іван», «Марія», об'єднані у Макіївську копальню². У вирі «вугільної лихоманки» він здійснив реконструкцію вугільних підприємств, придбавши у Великій Британії парові машини та встановивши вуглепідйомники й вентилятори, що посприяло підвищенню продуктивності виробництва. У 1880 р. на шахтах Іловайського було добуто приблизно 5 млн пудів вугілля. На власний кошт для потреб вугледобування спорудив Макіївську залізничну гілку. У 1870-ті рр. І. Іловайський – серед найуспішніших промислових підприємців не лише Донеччини, але і загалом Південної України. Він став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії³. Наприкінці 19 ст. на рудниках спадкоємців Іловайських діяли сім шахт. Розташований поблизу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, Маріупольської й Криничної гілок Донецької кам'яновугільної залізниці і на той час не завершеної Катеринівської, Макіївський рудник спадкоємців Іловайських мав можливість збуту сировини за всіма напрямками⁴.

Наприкінці 19 ст. справу батька продовжив Дмитро Іловайський, гірничий інженер за освітою⁵. У 1895 р. він продав ділянку землі в 648 дес. при селах Зуївка, Макіївка, В. Григорівка акціонерному товариству «Російське Донецьке товариство кам'яновугільної та заводської промисловості», заснованому в тому ж році. Мета його створення визначена так: «Для розвитку розробки кам'яновугільних родовищ і покладів інших руд і корисних копалин, які знаходяться в землі Війська Донського, Таганрозького округу і в Катеринославській губернії, Бахмутському повіті, що належать спадкоємцям І. Г. Іловайського, а також для виробництва коксу, брикетів, обробки руд для вилучення з них металів, а рівно

¹ Гайдук, В. А. & Ляшенко, В. Г. & Мозговий, В. І. & Навка, І. П. (2000). *Юз і Юзівка*. Донецьк: «Фирма “Кардинал”», 36.

² Подов, В. І., Курило, В. С. (2009). *Історія Донбасу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 229.

³ Заярна, 111–112.

⁴ ЦДІАР, ф. 593, оп. 1, спр. 490.

⁵ Фенин, 60.

для розвитку машинобудування й експлуатації фабрик і заводів, які обробляють продукти руд і земель»¹. Рада директорів правління товариства складалася з п'яти осіб, чотири з яких представляли франко-бельгійський капітал. Д. Іловайський мав 20 % голосів акціонерів. Так великий аграрій набув статусу великого промисловця.

На землях родини Лівенів розташований центр сучасного Донецька. Тривалий час цей онімечений рід служив Швеції, у 18 ст. барони Лівени перемістилися до Росії. За імперську службу в 1799 р. родині було надано графський титул, а в 1826 р. – титул ясновельможних князів. У 1850-х рр. Павло Лівен придбав понад 15 тис. дес. з хутором Піски в Олександрівській волості Бахмутського повіту². Тривалий час більша частина землі використовувалась як пасовисько. У 1871 р. землі Лівена були орендовані «Новоросійським товариством» на 30 років із наступним подовженням ще двічі по 30 років, тобто сукупно на 90 років. Сам князь П. Лівен був акціонером Новоросійського товариства з акціями на 200 тис. руб. Після смерті князя, у 1889 р. спадкоємці продали землі Новоросійському товариству – майже 15 тис. дес. за 2 млн руб.³.

Правління Рутченківського гірничого і промислового товариства придбало у власність маєток Шабельського за 250 тис. руб., а маєток братів Рутченків орендувало на 36 років з виплатою кожному власнику по 6 тис. руб. щорічно, завдяки чому ця родина організувала власний бізнес⁴.

Отже, розбудова великої промисловості у межах Донеччини не просто суттєво вплинула на великих аграріїв, а повністю змінила соціальний статус частини з них. Після скасування кріпацтва тутешні землі приваблювали не лише сільськогосподарською цінністю, але й своїми корисними копалинами, передусім вугіллям, а також можливостями промислового підприємництва. Внаслідок переорієнтації з аграрного виробництва на аграрно-промислове або на велике промислове не лише здобувалися суттєво вищі статки, але й розширювався підприємницький кругозір, відкривалися обрії соціально-економічного поступу, спираючись на досвід Західної Європи. Великі аграрії були втягнуті у вир промислової, а за нею й соціальної модернізації, що була перервана революційними потрясіннями, які завершилися жорстоким соціальним експериментом російських більшовиків.

Перспективи вивчення проблеми полягають в опрацюванні джерел з архівних сховищ Польщі, Бельгії, Франції, Німеччини, Великої Британії тощо. Продуктивним може стати порівняльний аналіз трансформацій великого землеволодіння у Донецькому регіоні та країнах Європи.

¹ ЦДІАР, ф. 593, оп. 1, спр. 508, арк. 34.

² *Дворянские роды Российской империи* (1993). Т. 1. Санкт-Петербург: Вести, 72.

³ Стёпкин & Гегель, 14, 18.

⁴ Гайдук et al., 35–36.

References

- Dvoryanskie rody Rossijskoj imperii* (1993) [Noble families of the Russian Empire]. T. 1. Sankt-Peterburg: Vesti [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti* [State archive of the Kharkiv region] [in Ukrainian].
- Fenin, A. I. (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshestvennogo i hozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Memories of an engineer. To the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga [in Russian].
- Haiduk, V. A., Liashenko, V. H., Mozghovyi, V. I., Navka, I. P. (2000). *Yuz i Yuzivka* [Yuz and Yuzivka]. Donetsk: «Fyrma “Kardynal”» [in Ukrainian].
- Kocherhin, I. O. (2010). Kapitalistychni dvorianski hospodarstva katerynoslavskoi hubernii poreformenoho periodu [Capitalist noble farms of the Ekaterinoslav province in the post-reform period]. *Humanitarnyi zhurnal*, 3–4, 16–29 [in Ukrainian].
- Kratkie spravochnye svedeniya o nekotoryh russkih hozyajstvah* (1897) [Brief reference information about some Russian households]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kratkie spravochnye svedeniya o nekotoryh russkih hozyajstvah* (1901) [Brief reference information about some Russian households]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk region and Luhansk region in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lobanov-Rostovskij, A. B. (1895). *Russkaya rodoslovnaya kniga* [Russian genealogical book]. T. I. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Mihnenko, A. M. (1998). *Novejshaya istoriya Doneckogo bassejna* [Recent history of the Donetsk basin]. Doneck: Stalker [in Russian].
- Molchanov, V. B. (2015). *Donbas u systemi sotsialno-demohrafichnykh ta ekonomichnykh protsesiv (XIX – pochatok XX st.)* [Donbas in the system of socio-demographic and economic processes (XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pamyatnaya knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1864 god (1864)* [Memorial book of Ekaterinoslav province for 1864]. Ekaterinoslav: Izd. Ekaterinoslav. Gubern. stat. Komiteta [in Russian].
- Podov, V. I., Kurylo, V. S. (2009). *Istoriia Donbasu* [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
- Pouezdnye itogi Vserossijskoj selskohozyajstvennoj i pozemelnoj perepisi 1917 goda po 57 guberniyam i oblastyam* (1923) [District results of the All-Russian Agricultural and Land Census of 1917 for 57 provinces and regions]. T. V. Vyp. 2. Moskva [in Russian].
- Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv* [Russian State Military Historical Archive] [in Ukrainian].
- Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv* [Russian State Historical Archive] [in Ukrainian].

Spravochnye svedeniya o nekotoryh russkikh hozyajstvah (1916) [Reference information about some Russian farms]. Vyp. 1. Petrohrad [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1906) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 14. Sankt-Peterburg [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1906) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 33. Sankt-Peterburg [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1907) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 46. Sankt-Peterburg [in Russian].

Styopkin, V. P., Gergel, V. I. (2008). *Polnaya istoriya Donecka: istoriko-kraevedcheskij ocherk* [Complete history of Donetsk: historical and local history essay]. Doneck: Apeks [in Russian].

Temirova, N. (2003). Pomishchyky Bantyshe u Donbasi [Landlords of Bantish in Donbas]. *Novi storinky istorii Donbasu*, 10, 106–113 [in Ukrainian].

Uchet zemel i alfavitnyj spisok zemelnyh vladenij Slavyanoserbskogo uezda Ekaterinoslavskoj gubernii (1906) [Land records and alphabetical list of lands owned by the Slavic-Serbian uyezd of Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav.

Vedomost o zemlevladienii Bahmutskogo uezda (2015) [Register of land tenure of Bahmut district]. Bahmut [in Russian].

Vsya Rossiya (1899) [All of Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Zaiarna, D. O. (2010). Dvoriany Ilovaiski: na shliakhu stanovlennia pidpriemnytstva u poreformenomu Donbasi [Ilovaiski nobles: on the way to becoming an entrepreneur in the reformed Donbas]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 906, 109–113 [in Ukrainian].

